

Наталя ДЗЮБИШИНА - МЕЛЬНИК,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

**ВІДОБРАЖЕННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ
В СУЧАСНОМУ СЛОВНИКУ**

Ця тема постала із потреб практики мовного спілкування, коли денационалізована спільнота, що становить значну частину українців, вочевидь утрачає свою мозу. Ми бачимо це на сотнях, ні, на тисячах фактів. Найприкріше констатувати це щодо урбані-

зованих дітей і молоді, яких важко звинуватити в неволодінні мовою, оскільки вони не мали природного мовного середовища. Наші спостереження свідчать, що останніми роками дещо поліпшилося знання писемного варіанту мови, але це обмежується, переважно, несистемною обізнаністю з лексикою та фразеологією, що, фактично, закреслюється невмінням їх уживати в живому мовленні. Елементарні експерименти на асоціативне мислення, ще більше - нерозуміння змісту прочитаного, спроектованого на концептосферу української культури, власне, комунікативні провали через брак фонових знань, - усе це свідчить про **параліч сенсотворення** як основи життєздатності та перспективності мови. Ідеться про іманентну властивість кожної мови зберігати, репродукувати й постійно розбудовувати власну картину світу, частиною якої є мовна картина. Іншими словами, українська мова втрачає (а можливо, уже й утратила щодо опанування нових явищ, дійсності) свою інтерпретативну здатність у відображенні світу, тобто ту здатність, яка виправдовує саме існування множинності мов у світі як особливих та оригінальних способів гармонізації довкілля людиною в процесі пізнання істоти. Згадаймо думку *Л. Вайсгербера*: якщо б у людства була лише одна мова, то шлях людського пізнання світу завжди був би вузькосуб'єктивним [3,170].

Проте є ті, хто стремить змагатися за своє буття серед інших народів, що й породжує колізію:

а) З одного боку, відбувається піджинізація мови одночасно російською та англійською й перетворення цього особливого піджину на креольську з її папами і бабушками, Артьомами, Максами, Альонами і Ксюхами, з Тіщенками і Апанасенковим, з [вау], [о'кей]ями, [ес]амн тощо.

б) З другого боку, можемо бачити демонстрацію ще не вичерпаних ресурсів мови через повернення до покладів, захованих у словниках та мовній практиці (писемній) минулого. По суті - це чи не остання спроба врятуватися. І вона, як здається, може виявитися і не марною, і не безплідною, оскільки ідеї, висловлені ще В.Гумбольдтом, потім поглиблені й поширені О.Потебнею, а також Е.Сепіром, Б.Ворфом, И.Тріром, Л.Вайсгербером, Д.Добровольським, Е.Пірайненом, а тепер і нашими співвітчизниками Р.Кісем, О.Ткаченком, Л.Масенко та іншими про цінність лінгвокультурного простору як сфери вияву ментальності й одночасно як сфери її формування. Ці ідеї вже вийшли за межі науково-теоретичних візій і шукають шляхів свого практичного втілення.

Мета цієї доповіді саме й полягає у спробі запропонувати один із можливих шляхів вплинути на формування ментальності через мову з тим, щоб стимулювати процеси тожсамості, що, як відомо, і є запорукою збереження нації (тожсамість не варто ототожнювати з національною свідомістю, оскільки остання не обов'язкова для кожного члена спільноти, але конче погрібна для творення ядра нації). Зрозуміло, що процес сомоідентифікації має підтримуватися й політичними чинниками, | тому числі мовною політикою, але ці проблеми не належать до нашої компетенції.

На сучасному етапі, як нам здається, справі формування ментальності етнофора, здатного зберігати, ретранслювати й творити лінгвокультурні концепти, найбільше можуть прислужитися професійні лексикографи, зосередившись на двох таких проблемах:

3. Розроблення теоретичних засад лексикографії, на основі яких мають укладатися реєстри мов для словників різних типів з урахуванням сучасних реалій. Наприклад, в орфографічному словнику має бути більше слів іншомовного походження (але аж ніяк не неапробованих новозапозичень, оскільки йдеться про кодифікацію), у тлумачний словник не варто залучати вузькоспеціальні терміни та ще й з енциклопедичною семантизацією, перекладний словник має акцентувати свою увагу на українських синонімах.

2. Розроблення системи ремарок та принципів ремаркування слів з диференціацією літературне/нелітературне, проте варто уникати обценної лексики.

Особлива роль лексикографів та особливий тип словника, про який ітиметься далі, зумовлені неординарністю сучасних реалій життя (можна сказати безпрецедентністю). А власне:

1. Як відомо, із середини ХХ ст. художній стиль уже втратив свою роль бути взірцем і ділянкою апробування засобів літературної мови, зокрема лексичних.

2. Цю роль утратив і публікаційно-інформативний стиль (а надто реклама) ~~через нехтування ними обома~~ традиційних для розвитку літературної мови орієнтирів як екстралінгвістичного, так і інтралінгвістичного плану (зокрема нехтування критерію естетичності; нехтування вже вироблених **норм**, бодай тих, що забезпечують цілісність і неперервність мови).

За таких умов окреслюється зовсім нова роль певного типу словників, які мають закрити прогалини, що утворилися внаслідок зсуву орієнтацій двох названих стилів. Змістовно це може бути втілено в словниках 2-х типів:

1. Словник безеквівалентної лексики: про значущість лінгвокультурних концептів, що мають зосереджуватися довкола реєстрових слів, переконливо доводить аналізом свого польового матеріалу Роман Кісь [1]. Чи не найголовнішу роль в укладанні цього словника має відіграти "Словарь української мови" Бориса Грінченка. Разом з тим, згубно було б орієнтувати словник безеквівалентної лексики на етнографізми. Основою такого словника мають стати лексеми (та, по можливості, сталі звороти), що відображають специфіку членування дійсності саме українською мовою, власне, українським способом мислення. Найперше, очевидно, упадатимуть в око контрастивні до російської мови лексеми та звороти. Напр., шийка (пляшки) - рос. горло; закаблуком - рос. в виде буквы г; залізник - рос. с богатырским здоровьем; здобувати (освіту) - рос. получают (образование); зайняти (в полон) - рос. захватить (в плен); під усом - рос. в возрасте 18- 20 лет; по шостій, по дев'ятій тощо (приблизний час - за годинниковою стрілкою) - рос. седьмой час, десятый час тощо (приблизний час - проти годинникової стрілки).

2. **Стилістичний словник** - той, який ми маємо на увазі, концептуально зовсім інший, ніж, наприклад, знаний Стилістичний словник І.Огієнка [2]. Мета його створення - зафіксувати (поки що фрагментарно) елементи мовної картини, зорієнтувавши користувача на очевидні факти особистості, своєрідності й самодостатності української мови.

Для сучасного рівня лінгвістичного проникнення в сутність ментальності лексичний рівень її репрезентації, крім безеквівалентної лексики, може бути доповнений такими групами слів:

1. Проскрибованими в недалекому минулому словами, зокрема:

1.1. словами, усуненими із словників у часи радянського лихоліття (як-от: *первень імпреза, світлина, позірний, тяглість, чин*);

1.2. словами та окремими значеннями слів, обмеженими різними ремарками (як-от *осада, заангажований, домонтар, орелі, либонь, завше*);

1.3. деякими, усуненими свого часу, значеннями слів (як-от у словах: *гузка, ключка, дармовис, мишак, пипка*).

2. Малочастотними словами, що усунулися під тиском російської мови (у тому числі це іншомовні запозичення в російській мові), наприклад, *таш - брезент, ятка - кіоск, провід - керівництво, пригравання - акомпанемент, каптур - капюшон, пряження - омлет, мазанка - бутерброд*.

3. Словами, яким приписано значення російських омонімічних слів (як-от: *каблук, бродити*).

4. Словами, що можуть бути або вже актуалізовані завдяки розширенню їхнього значення, наприклад: *гурт* - ансамбль; *книш, соложенник* (рос. плюшка); *книш, мандрик* (піца); *баник* (рос. ватрушка); чарунка - ніша; коц - плед. Разом з тим, варто усунути дублетні слова, запозичені з російської мови, власне варваризми (типу *бархат, бахрома плюш, каланча*) та запозичення (типу слів *ставляти, домосід, учбовий, жорсткий*). Не забуваймо, що суржик - український піджин - це і є перенасиченій мови дублетними до Українських слів запозиченнями в широкому розумінні значення цього слова.

У кожному випадку, це мають бути слова, що відповідають запитам урбанізованого середовища.

Щодо ремарок пропонуємо таку систему:

1. Розмежувати поняття *розмовне* як вживане в нелітературному усному мовленні. Ремарка *розмовне* (розм.) має заступити й ремарку *діалектне* (діал.), що сприятиме виробленню розмовного койне на значній території України (ремарка *діал.* у Стилістичному словнику запропонованого типу - зайва). Напр.: *втербитися* (влізти), *прилепистий* (облігшивий). Увести ремарку *розмовно-побутове* (розм.-побут), (тобто розмовно-побутовий стиль - сфера літературного спілкування). Напр.: *справунок* (1. дрібніречі; 2. дрібні справи); *цмулик*, те саме, що й *пипка* (соска на пляшечку), *смочок*, те саме, що й *кукла* (пустушка).

2. Увести ремарку *експресивне (експр.)* як таку, що на певному синхронному зрізі сприймається мовцями як незвична. Напр.: *знаки, поступ, число*. Порівняймо відповідно з нейтральними словами *свідомо, навмисне (рос. заведомо), прогрес, номер*.

3. Увести ремарку *емоційно забарвлене (емоц.)* з конкретизацією цього забарвлення, як-от: *поетичне (поет.), дитяче (дит.), жаргонне (жарг.), вульгарне (вульг.)*. Напр.: *туча, поляна, пожар* - емоц., поет.; *келя, кика, сюні* - емоц., дит.; *чувак, ха-ва, хавкати* - емоц., жарг., вульг.. Причому використовувати лише ті слова, що локально вживалися з давніх часів, отже, фактично мають діалектне походження.

4. Ремарку *застаріле (заст.)* варто подати до слів, що мають усталений іншомовний відповідник (переважно спільний з російською мовою): *кармалюк* - більярд, *тратуга* - вінегрет, хоча для позначення нових реалій ремарку *заст.* можна й не вживати, оскільки йдеться про розширення значення слова, як-от: *кизлик, грімак* - спойборд, *дрібущечки* (багато дрібно заплетених косичок).

Було б несправедливим не визнати, що процес повернення в лексичний актив сотні слів, причому не лише в мовкій практиці (переважно в художньому та публіцистично-інформативному стилях) вже розпочався. Такі слова вводять у словники. Так, ми бачимо окремі вкраплення їх у 4-тє виданні Кового тлумачного словника української мови на 42.000 слів (укладачі В.Яременко, О.Сліпущко (К, 1999), у Великому тлумачному словнику української мови за ред. В.Бусела, Ірпінь (2001, 2001, 2002, 2003, 2005рр), у Російсько-українському словнику (за ред. В. Жайворонка. - К., 2003), в Орфографічному словнику (за ред. Л.Полюги, 2002р., а згодом - за ред. В.Русанівського, остання редакція 2007р).

Проте вкраплення лексики, що може привернути увагу мовця, здійснюється спорадично, ремарки (там, де вони є) не завжди виправдані й системні. Вони немотивовано різняться в словниках. Так, Російсько-український словник подає до слова ВУЗ- відповідник ВУЗ з ремаркою *заст.* на першому місці, а далі вже ВИШ.; Великий тлумачний словник подає слова *дерен* і *кизил* двічі з практично однаковим тлумаченням без ремарок тощо.

Таким чином, «Стилістичний словник» у нашому розумінні - це особливого типу словник, де прескрипції не стільки фіксують стилістичну чарунку слова в системі мови, скільки накреслюють тенденції його подальшого вживання.

Словники обох типів є контрастивними словниками. Це значить, що вони подають лексику, відмінну від близькоспоріднених мов, зокрема російської. Відмінне швидше запам'ятовується, легше диференціюється і, головне, однозначно сприятиме руйнуванню згубної стереотипної думки, яка зараз набула поширення, про те, що українське - це те ж російське або польське, тільки інакше виловлене, тобто це нібито зіпсована мова.

Словники обох пропонувані типів, за нашим переконанням, звільнять мову від пут, якими вона була оповита протягом тривалого часу, і відкриють для мовців, у

тому числі вчителів, школярів, викладачів, студентів, газетярів, невичерпаний потенціал мови.

1. *Кісь Р.* Мова, думка і культурна реальність.-Л., 2002; Глобальне, національне, локальне. - Л., 2006; 2. *Огієнко І.* Український стилістичний словник. - Львів, 1924.-493с.; 3. *WeisgerberJ.L.* Das Gesetzder Sprache.-Heidelberg, 1951.

Ганна ДИДИК-МЕУШ,
Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

ГАЛИЦИЗМ - УКРАЇНІЗМ - ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ (Д-Р Є. ОЗАРКЕВИЧ І ПЕРШИЙ МЕДИЧНИЙ СЛОВНИК)

У 40-х роках минулого століття Ю. Шевельов констатував: "Досить помітну кількість галицьких елементів зраджує сучасна українська термінологія, ях вона юдифіковані; в словниках Української Академії наук. Але технічна, а почасти й природничо-медична термінологія ця внаслідок опору советської влади її запровадженню великою мірою лишилася поза широким мовним ужитком, і тільки майбутнє покаже, чи стане вона органічною складовою частиною живої мови. Тому тут ~~недоцільно~~ зупинятися над цією термінологією" [11, с. 96].

Наважимося знову порушити це питання з огляду на доступну для студій наукову спадщину українських галицьких лікарів кінця XIX - поч. XX ст., зокрема доктора Євгена Озаркевича (1861-1916), на появу новітніх українських медичних словників і на беззаперечну актуальність теми.

Євген Озаркевич - лікар-практик (здобув блискучу освіту у Відні, однак повернувся працювати в Галичину), організатор і директор першої в Україні поліклініки, засновник Лікарської комісії НТШ і першого науково-медичного видання «Шкарський збірник» НТШ, укладач першого словника української медичної термінології, перший у Галичині викладач медичних дисциплін українською мовою, член Найвищої ради здоров'я у Відні. Він відіграв важливу роль у формуванні національної свідомості українського населення Галичини, був сучасником і приятелем І.Франка, О.Кобилянської, М.Павлика, М. Грушевського, К. Студинського, родин Шухевичів і Колесс [2,4, 7].

У тогочасну Галичину наукові медичні матеріали надходили німецькою чи польською мовами; на Наддніпрянщині їх друкували виключно російською. Д-Р Озаркевич перший ризикнув друкувати у "Лікарському збірникові" статті українсь